

UDK: 17.021:124.4:82

Yulduz RAXMATOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: r.yulduz89@gmail.com

University of sciences and Technologies universiteti (PhD) f.f.n D.Jamolov taqrizi asosida

XX ASR BADIY ADABIYOTIDA AXLOQIY IDEAL MUAMMOSI

Аннотация

Mazkur maqolada XX asr badiiy adabiyotida shu davr axloqiy ideallari va ularning hislatlari yoritiladi. Shuningdek, badiiy adabiyotdagi o'zgarishlar haqida tahliliy bayon etildi.

Kirish so'zlar: Axloq, ideal, burch, ma'suliyat, komillik, to'g'rilik, halollik, rostgo'ylik.

ПРОБЛЕМА ПРАВСТВЕННОГО ИДЕАЛА В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье нравственные идеалы этого периода и их чувства освещаются в художественной литературе XX века. Также аналитически сообщалось об изменениях в художественной литературе.

Ключевые слова: Мораль, идеал, долг, ответственность, совершенство, правильность, честность, правдивость.

THE PROBLEM OF THE MORAL IDEAL IN 20TH-CENTURY FICTION

Annotation

In this article, the moral ideals of this period and their feelings are covered in the fiction of the 20th century. It also provided an analytical account of changes in fiction.

Key words: Morality, ideal, duty, responsibility, perfection, correctness, honesty, truthfulness.

Kirish. Odatda ideal deganda bir inson shaxsi yoki bir ijtimoiy hodisaning boshqalar tomonidan yuksak baholanishi, oliy maqsad hamda komillik, yetuklik tarzda qabul qilinishi nazarda tutiladi. Inson tasavvuridagi biror shaxsni jamiyatdagi mavjud real shaxslardan ustun quyib ideallashtiradi. Zero har bir inson ko'rib turganidan yuksakroq, musafforroq narsaga ishtilishi kerak. Xegel so'zi bilan aytganda: "Ideal mavjud bo'lishi uchun tashqi shakl o'z-o'zicha qalbga mos kelishi lozim. Ya'ni ideal jonli subyektning qalbiga mos keladigan namunaviy shakldir, unda inson o'z g'oyalarning hissiy intellektual ko'rinishini ma'naviy qadriyat sifatida idrok etadi. Ijtimoiy-axloqiy idealning o'zgaruvchanlik xususiyati ko'pincha shu bilan bog'liq. Bu hodisa tarixiy jarayonlar, zamon, jamiyat talablaridan kelib chiqib, qadriyatlarning qayta baholanishida ro'y beradi. Lekin diniy ideal o'zgarimaslik xususiyatiga ega"[1]. Bu borada faylasuf olimlar ideal tushunchasiga nisbatan ta'rif berganda, idealning turlarga tasniflanishi to'g'risida fikr bildiradi. Zero, "Dunyoviy ideal bilan, aniqrog'i, ijtimoiy-axloqiy ideal bilan diniy ideal, bir qaraganda o'xshashdek ko'rinsa-da, aslida keskin farq qiladi. Chunonchi, musulmonlar uchun-Muhammad alayhisallom, nasroniylar uchun-hazrati Iso, yahudiy dinidagilar uchun-hazrati Muso ideal hisoblanadi. Ular ideal sifatida hech qachon o'zgarmaydi, boqiy. Ijtimoiy ideallar esa o'zgarishi mumkin va ko'p hollarda o'zgarib turadi"[2]

Badiiy adabiyot tarixida esa axloqiy ideal muammosi, ijtimoiy davr ruhiyatini, orzu-havaslarini hamda jamiyat oldida turgan muammolarini yechimi sifatida o'rtaga chiqqan, jamiyat oldiga chaqiriq sifatida yangragan. Badiiy adabiyot namunalari axloqshunoslik doirasida muhim manba hisoblanadi. Jumladan, o'zbek adabiyoti tarixida XX asr boshlarida jadid adabiyoti shakllanganligini, o'lkada milliy uyg'onish, o'zlikni anglash jarayoni harakatga kelganligini hamda bu harakatning yorqin namunalari yaratilganligini ko'rishimiz mumkin. Jadidlar o'z nomi bilan yangilik tarafdorlari va targ'ibotchilari sifatida maydonga chiqdilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yangi o'zbek adabiyotining asoschilaridan biri Abdulla Qodiriy "Madomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har bir yo'sinda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz", adabiy shakllarni yangilashga, xalqimizni shu zamonning adabiyoti namunalari bilan tanishtirishga "o'zimizda majburiyat his etamiz"[3] deb aytsa, adib Cho'lpon mumtoz adabiyotimizning boyligini, milliy adabiy qadriyatlar ahamiyatini aslo kamsitmagan holda, endilikda adabiy tafakkur, adabiyot yangilanishga muhtoj ekanligini aytadi va "Ko'ngil boshqa narsa – yangilik qidiradi"[4], deb yozadi. Shu tariqa, «yangi davr», «yangi adabiyot» istilohini muomalaga ayni shu adabiyotning Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat kabi asoschilari, ulkan namoyandalari olib kirganligi va ular yaratgan badiiy asarlarda axloqiy tarbiya bosh g'oya sifatida olinganligi, inson tarbiyasining to'g'rilik, halollik, izzat hurmat, burch-mas'uliyat, sog'lom turmush tarzi, or-nomus, sharm-hayo, Vatan azizligi, oila muqaddasligi, e'tiqod mustahkamligi hislatlari targ'ibotini ko'rishimiz mumkin.

Shu sa'y-harakatlar tufayli jahon adabiyoti tarixida ibrat bo'larli hayratomuz hodisa yuz berdi. Juda qisqa fursat ichida o'zbek adabiyoti namoyondalari jahon adabiyoti, Yevropa adabiyoti marralarini zabt etishga erishdilar. Birinchi realistlik drama, hikoya, roman, yangicha she'riy shakllar paydo bo'lganidan keyin bor-yo'g'i yetti-sakkiz yil o'tib "O'tgan kunlar", "Abulfayzxon", "Paranji sirlari", "Maysaraning ishi", Cho'lpon she'rlari, yozuvchi Abdulla Qahhor so'zlari bilan aytganda, "Evropa adabiyoti gazi bilan o'lgachanda ham to'laqonli asarlar yaratildi". Ushbu asarlarda tarixiy tanqidiy realizm ruhi ustivorligi badiiy obrazlarda axloqiy ideallarning o'sha davrga xos ruhi ustivorlik qiladi. Shu tariqa, XX asrning o'ninchi yillarida tug'ila boshlagan yangi adabiyot 20-yillarga kelib qad rostlab oldi, yangi adabiyotning muayyan an'analari, estetik prinsiplari, binobarin, yangicha adabiy tafakkur qaror topdi.

Tadqiqot metodologiyasi. “XX asrning boshlariga kelib, revolyutsion uyg'onishlar ta'siri ostida o'zbek yozuvchilari yangi shakl ko'rinishlarini izlay boshladilar”[5].

XX asr badiiy adabiyotida axloqiy ideallarning sifatleri quyidagilardan iborat: Birinchidan, yangi o'zbek adabiyoti mamlakat, xalq hayoti, davrning ijtimoiy-siyosiy voqealari bilan mustahkam aloqadorlikda tug'ildi, shakllandi va rivojlandi. Ko'p asrlik tariximizda so'z san'ati hech qachon yurt qayg'usi, xalq turmushi bilan bu qadar yaqin aloqada bo'lgan emas. Bu bosqich adabiyotining kuchli tomonlari ham, ojiz tomonlari ham, avvalo, shu holatlar bilan izohlanadi. Xalq hayotiga, kundalik turmush hodisalariga yaqinlik, bir tomondan, asarning hayotiyiligi, haqqoniyligini kuchaytirgan, binobarin, realizmning qaror topishini ta'min etishda muhim rol o'ynagan bo'lsa, boshqa tomondan, adabiyotning vazifasini jo'nlashtirish, Abdulla Qahhor so'zlari bilan aytganda, adabiyotning atomga teng qudratini o'tin yorishga sarflashdek holatlar ham yuz berdi. Bulardan qat'i nazar, eng muhimi, XX asr o'zbek adabiyotida realizm uzil-kesil tantana qildi, bizda ham zamonaviy jahon realistik adabiyotining durdonalari bilan bo'ylasha oladigan hikoya, qissa, roman, drama va she'riy asarlar paydo bo'ldi.

Ikkinchidan, kishini hayratga soladigan jihati shundaki, johil adabiy siyosat tahdid solib turgan, shafqatsizlik, qatag'onlar ommaviy tus olgan kezlarda ham so'z san'ati o'z vazifasini ado etishda davom etdi, har qanday ta'qib, tahdid ham adabiyotning asl mohiyatini o'zgartira olmadi, adabiyot rivojini butunlay to'xtatib qo'yishga qurbi yetmadi. Eng yaxshi asarlarda iste'dodli adiblar o'zlari qabul qilgan aqidalar, shaxsiy mayllardan ustun turib badiiy ijodning ob'ektiv qonuniyatlariga – haqqoniylik, gumanizm, xalqchilik tamoyillariga sodiq qoldilar. Chunonchi, Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Hamzaning “Paranji sirlari”, “Maysaraning ishi” asarlari jahon adabiyotining nodir namunalari darajasiga ko'tarila oldi. 20-yillar oxiri, 30-yillar boshlaridan she'riyatida, publitsistik chiqishlarida sovet voqeligini ulug'lash yo'liga o'tgan Cho'lpon “Kecha va kunduz” romanida eng qaltis ijtimoiy-siyosiy masalalar talqinida, imperiya siyosati, jadidchilik harakati ifodasida haqiqatga sodiq qoldi. “Obid ketmon” (Qodiriy), “Yodgor” (G'afur G'ulom), “Qutlug' qon” (Oybek), “Zaynab va Omon” (Hamid Olimjon), “Sarob”, “Sinchalak” (Abdulla Qahhor) kabi asarlarda hayotning haqqoniy manzaralari, millat, el-yurt g'ami, orzu-intilishlari ifodasi ustivor. Cho'lponning ko'ngil qulligiga isyon tarzida bitilgan “Tiriksan, o'lmagansan, Sen-da odam, sen-da insonsan; Kishan kiyma, bo'yin egma, Ki, sen ham hur tug'ilg'onsan!” satrlari erkparvar shoirlarning pinhona ko'ngil shioriga aylandi. Cho'lpondan boshlangan bu xildagi otashin erkparvarlik, ozodlik g'oyalari “Oyul bilan Baxtiyor”, “Muqanna”, (Hamid Olimjon), “O'ch”, “Mahmud Tarobiy” (Oybek), “Nil va Rim” (U.Nosir), “Jaloliddin Manguberdi” (Shayxzoda) kabi asarlarda turli ko'rinishlarda davom etdi, 60-yillardan boshlab yetakchi tamoyillardan biriga aylandi. Ikkinchi jamon urushi yillarida yaratilgan yuksak vatanparvarlik, chuqur insonparvarlik ohanglari bilan yo'g'rilgan o'zbek she'riyati, urushdan keyingi qatag'onlar davrida bitilgan hijron alamlariga to'lib-toshgan Zulfiya lirikasi sho'ro davri adabiyotining mo'jizalari deyishga loyiq.

Shuningdek, siyosiy, mafkuraviy tazyiqlarga qaramay, san'atning asl qonuniyatlari asosida yaratilgan eng yaxshi asarlar XX asr o'zbek adabiyotining badiiy yutuqlariga bo'lib qolmay, umumjahon adabiyoti xazinasiga ham hissa bo'lib qo'shildi. Bu xil asarlarning aksariyati jahonning ko'plab tillariga tarjima etildi. Xorijda ham munosib bahosini oldi.

“O'tkan kunlar”dan tortib bugungi eng yaxshi o'zbek tarixiy romanlariga xos muhim xususiyatlar – ular shunchaki millat tarixiga, ulkan tarixiy siymolar hayotiga oid qiziqarli voqealar ifodasidan iborat emas, balki millat tarixi, u bosib

o'tgan yo'l, uning parvozi va inqirozi sabablari, istiqboli va istiqloli haqidagi o'y-mushohadalar, kechmishdan chiqargan ibratli saboqlari bilan qimmatlidir. Bu asarlarni xalqimiz bejiz qadrlagan emas, ularda millat o'zligini, o'zbekligini, ham kuchli, ham ojiz tomonlarini ko'rdi.

“O'tkan kunlar”ning ma'no-mundarija doirasi keng, unda xilma-xil ijtimoiy, ma'naviy muammolar ko'tarilgan. Ular orasida eng muhimi – yurtning, millatning taqdiri, mustaqilligi masalasidir. “O'tkan kunlar” romaniga qadar ham, asar yozilgan paytda va undan keyin ham hech kim XIX asrda millat taqdiri uchun hayot-mamot ahamiyatiga molik tarixiy hodisalarni, o'lkaning tutqunlikka tushib qolish sabablarini Qodiriychalik chuqur, xolis, ta'sirchan tahlil yetolgani yo'q. Qodiriy talqinicha, tutqunlikka tushishning bosh sababi jaholat, qoloqlik va o'zaro ichki nizolardir. Yusufbek hojining o'g'li Otabek savoliga javoban aytgan mana bu yoniq so'zlari millat taqdiri uchun uyayot-mamot ahamiyatiga molikdir: «Men ko'b umrimni shu yurtning tinchligi va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim. Itifoqni ne el ekanini bilmagan, yolg'iz o'z manfaat shaxsiyati yo'lida bir-birini yeb, ichgan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahaamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizga aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadigan bo'lsak, yaqindirki, o'ris istibdodi o'zining iflos oyog'i bilan Turkistonimizni bulg'atar va biz bo'lsak o'z qo'limiz bilan kelgusi naslimizning bo'yniga o'ris bo'yinturug'ini kiydirgan bo'lurmiz. O'z naslini o'z qo'li bilan kofir qo'lga tutqin qilib topshirguvchi – biz ko'r va aqlsiz otalarga xudoning la'nati albatta tushar, o'g'lim!”.

“O'tkan kunlar”dagi kabi P.Qodirov tarixiy romanlarida ham el-yurti ichdan yemiruvchi o'zaro nizolar, ularning fojeiy oqibati ifodasi o'quvchi qalbini o'rtaydi, ayni paytda hayotda ezigulikni o'zida mujassam etgan nurli siymolarning mavjudligi kishi ko'ngliga taskin beradi, quvonch baxsh etadi. Bu jihatdan ayniqsa Bobur-Humoyun – Akbar, ya'ni bobo – o'g'il-nabira orasidagi munosabatlar ibratomuz hodisadir. Atoqli fransuz tarixchi olimi E.Renan buyuk temuriy tojkorlar – Bobur, Humoyun va Akbar orasidagi oqilona vorisiyligni tarixda faqat bir bor sodir bo'lgan nodir hodisa deb baholaydi. Darhaqiqat, Bobur halokatga yuz tutgan Temur saltanatini yangi asosda qayta tiklab Temur ruhiga sadoqatini namoyon etdi, uning sadoqatli, fidoyi o'g'li Humoyun esa Hindistonda otasi asos solgan yangi saltanatni tahdidu tajovuzlardan omon saqlab qola bildi, nihoyat nabirasi Akbar bu saltanat dovru'ini jahonga yoydi. Bu ibratomuz hodisalar “Yulduzli tunlar” (Bobur) va “Avlodlar dovoni” (Humoyun va Akbar) romanlarida mahorat va bilimdonlik bilan ifoda etilgan.

Odil Yoqubovning ko'plab tillarga tarjima etilgan “Ulug'bek xazinasini” romanida turk dunyosi uchun mushtarak hayajonli muammolar qalamga olingan. Ulug' adib Ch.Aytmatov bu roman munosabati bilan uning muallifiga yo'llagan maktubida romanni o'qish asnosida g'oyat hayajonlanganligi, asar uni larzaga solganligini, chuqur o'yga toldirganligini aytadi. “Romanni o'qirkanman, ko'nglimda turkiy xalqlarimiz tarixi uchun iftixor tuyg'usi jo'sh urdi... Ulug'bek shunday dahoki, u bizni asrlar osha tariximizga, zaminda tutgan mavqeimizga guvoh. Ulug'bek – bizning dildagi ohimiz, armonimiz, u buyuk bashariy tajribalar haqida, dunyo haqida yuksak mezonlarda turib mulohaza yuritish, hukm-saboqlar chiqarish uchun asos beradigan shaxs. Ulug'bek men uchun o'rta asrning atqli olimi bo'lgani uchungina emas, balki xalqimiz tarixidagi eng murakkab va og'ir fojiani boshidan kechirgan alloma bo'lgani uchun ham ulug'dir”.

Tahlil va natijalar. Yangi o'zbek adabiyotida badiiylik mezonlari hikoya, qissa, roman, ballada, poema, lirik

she'riyat asarlari uchun turlicha ekanligi tabiiy hol. Axloqiy ideallar badiiy asarlar qahramonlari misolida namoyon bo'ladi. Ammo, bu badiiy adabiyot namunalarning barchasi uchun umumiy, zaruriy, yurak va qon tomiriga o'xshash muhim qonuniyatlar borki, bular avvalo adabiyot nazariyasi, keng ma'noda etika va estetika fanida maxsus o'rganiladi. Axloqiy ideallarda badiiy mezonlarning asosiylari: she'r uchun his-tuyg'ular go'zalligi, nafisligi, nozik kechinmalar, hikoya uchun – yaxlit bir voqeada inson xarakteri va muhim bir g'oyani tasvirlash, qissada shu narsalarning kengroq ifodalanishi, romanda davr va jamiyat hayotida yuz berayotgan global jarayonlarni bir yoki bir necha odamlarning taqdiri, xarakterlari orqali ochish, tragediyada zamon oqimiga qarshi yakka o'zi qarshi tura olgan shaxsning va atrofdagilarining kuchli xarakterlarini ko'rsatish, komediyada jamiyatdagi illatlarni kulgi orqali aks ettirish muhim hisoblanadi. Bu san'atlardan eng ta'sirchani, eng ko'p (hatto cheksiz) imkoniyatlarga ega bo'lgani she'riyat va badiiy prozadir. O'zbek shoiri Erkin Vohidov „Ruhlar isyoni“ qalamiga sheri doton bo'lib, unda mansub bengal shoiri Nazrul Islom qahramonligi haqida

hikoya qilinadi. Doston o'zining isyonkor she'rlari bilan butun Hindistonni erk uchun, ozodlik uchun kurashga ruhlantirgan otashin bengal shoirining orzu-armonlari, jasorati, fojiaiy qismati haqida. „Ruhlar isyoni“ garchi Nazrul Islom haqida bo'lsa-da, unda men shoir hayoti bahonasida o'zimning umuman shoirlik, insonlik, fidoyilik, erkka tashna ijod ahlining zamonasi, xalqi bilan murakkab munosabati, qolaversa, inson hayotining ma'nosi, hayotning ham shafqatsiz, ham adolatli haqiqati haqidagi o'y-mulohazalar o'z aksini topadi. Axloqiy ideal muammosi Abdulla Qodiriyning „O'tkan kunlar“, Cho'lponning „Kecha va kunduz“, Abdulla Qahhorning „Sarob“ romanlariga yuksak darajada ifodalangan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyotda axloqiy ideal ijodkorning badiiy hayoloti mahsuli sifatida namoyon bo'ladigan yuksak axloqiy namuna, oliy maqsad hamda komillik, yetuklik ifodasidir. Badiiy adabiyot tarixida axloqiy ideal muammosi ijtimoiy davr ruhiyatini, orzu-havaslarini hamda jamiyat oldida turgan muammolarini yechimi sifatida o'rtaga chiqqan, jamiyat oldiga chaqiriq sifatida yangragan.

ADABIYOTLAR

1. A.Sher, B.Husanov. „Estetika“ – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar mlliy jamiyati, 2010. 98-bet.
2. A.Sher. Axloqshunoslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. 257-bet.
3. A. Qodiriy. O'tkan kunlar. – Toshkent: Yoshlik matbuoti, 2023.
4. Abdulxayrov M. An'analarga esh, yangilanishga tashna//«O'zbekiston adabiyotiva san'ati» gazetasi, 2013 yil 40-son.
5. Qo'shjonov M. MOHIYAT VA BADIYYAT. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1977. 10-bet.